

יונתן זקס

לרפא עולם שבור

החיים בקריאה לאחריות

הקדמה: בנימין לאו

מאנגלית: צור ארליך

תוכן העניינים

vii.	הקדמת המחבר
	מבוא להוליך את העולם במעורבות ובאחריות /
xiii	הרב בנימין לאו

חלק ראשון: הקריאה לאחריות

3.	פרק א האתיקה של האחריות
21.	פרק ב האמונה כמחאה
39.	פרק ג החסד כצדק
55.	פרק ד האהבה כמעשה
71.	פרק ה קידוש השם
87.	פרק ו תיקון עולם
103.	פרק ז כנפש אחת.
119.	פרק ח חסדם של זרים
139.	פרק ט אחריות כלפי החברה

חלק שני: התאולוגיה של האחריות

161	פרק י	הולדתה של האחריות
181	פרק יא	יוזמה אלוהית, יוזמה אנושית
197	פרק יב	הקדוש והטוב
213	פרק יג	המחשבה המונותאיסטית
231	פרק יד	אמונתו של אלוהים
249	פרק טו	גאולת הרוע

חלק שלישי: החיים האחרניים

265	פרק טז	היפוך הייסורים
279	פרק יז	תורת הכאוס של המידות
295	פרק יח	סוג האנשים שהננו
311	פרק יט	מי אנוכי
327	פרק כ	על חלומות ואחריות
341		הערות
359		ביבליוגרפיה
375		מפתח השמות
382		מפתח העניינים
389		אודות המחבר

חלק ראשון

הקריאה לאחריות

פרק א

האתיקה של האחריות

כי אראה שְׁמִיךָ מעשה אצבעותיך,
ירח וכוכבים אשר כוננתה.
מה אנוש כי תזכרנו
ובן אדם כי תפקדנו?
וְתַחֲסְרֵהוּ מעט מאלהים
וכבוד והדר תַעֲטֶרְהוּ (תהלים ח, ג-ה).

להיות אדם משמעו להיות בעל מצפון ואחריות (ויקטור פֶּראַנקל)¹.

האתיקה של האחריות היא מן הרעיונות הייחודיים והמתגרים ביותר של היהדות. לפי רעיון זה, אלוהים מזמין אותנו להיות, כלשון חכמים, "שותפים במעשה בראשית". האלוהים שברא את העולם באהבה קורא לנו לברוא באהבה. האלוהים שנתן לנו את מתנת החירות מבקש מאיתנו להשתמש בה כדי לכבד את חירותו של זולתנו ולהעצימה. אלוהים, ה'אָחַר' האולטימטיבי, מבקש מאיתנו להושיט את ידנו ל'אָחַר' האנושי. אלוהים דומה למורה יותר מכפי שהוא דומה למאמן אישי: יותר משהוא עושה את רצוננו, הוא מלמד אותנו כיצד לעשות את רצונו שלו. החיים הם קריאתו של אלוהים לאחריות. זה נושאו של הספר שלפנינו.

דורנו, יותר מכל דור שקדם לו אי-פעם, רואה ביחיד, בפרט, המקור הבלעדי למשמעות. הקורים הדקיקים המחברים אדם אל זולתו, אותם קורים שאיגדו עד לא מכבר משפחות, קהילות וחברות, התרופפו. נעשינו אוסף של אטומים בודדים העוסקים כל אחד בחיפוש אחר הגשמתו העצמית. אולם ברור שמהו כאן שגוי. החיים כשלעצמם הם רק מחצית חיים. חיים המוקדשים לסיפוק מאויים לעולם לא יהיה בהם סיפוק, ולעולם לא יהיו מה שאיוונו לו. כדאי אפוא שנזכיר לעצמנו שיש דבר ששמו אתיקה, והוא קשור לחיים שאנו חיים יחד ולדברים שאנו חולקים בינינו – דברים שעצם קיומם נעוץ בהיותם משותפים לכולנו.

זו אחת התובנות הוותיקות של היהדות. רק לשם דוגמה: הרמב"ם, הוא רבי משה בן מימון, גדול חכמי היהדות בימי הביניים, פרסם בשנת 1190 את ספרו 'מורה נבוכים', היצירה המאתגרת ביותר שנכתבה אי פעם בתחום הפילוסופיה היהודית. הוא עוסק שם בנושאים הנשגבים ביותר של המחשבה הדתית: קיום האלוהים, גבולות הידיעה האנושית, בעיית הרוע וטעמי המצוות. זו יצירה קשה מאין כמוה. ובכל זאת, בפרק הסיום הוא מסכם אותה בציטוט מספר ירמיה.

כה אמר ה':

אַל יתהלל חכם בחִכְמָתוֹ

ואל יתהלל הגבור בגבורתו,

אל יתהלל עשיר בעֲשָׁרוֹ.

כי אם בזאת יתהלל המתהלל:

הַשֶּׁכֶל וַיִּדַע אֹתִי,

כי אני ה' עֹשֶׂה חֶסֶד, מִשְׁפָּט וצְדָקָה בארץ –

כי בָּאֵלֶּה חִפְצָתִי, נֹאֵם ה' (ירמיה ט, כג-כד).

מרגש לראות כיצד בסוף מסעו במרחב האינטלקטואלי הרמב"ם שב אל אישושם הפשוט של ערכי החסד, המשפט והצדקה. איננו יכולים, הוא רומז, להבין את כל דרכי האל ("אילו ידעתיו", אמר רבי יוסף

אלכו בספר העיקרים [ב, ל], "הייתיר", אך אנו יכולים לנהוג כמוהו. אנו יכולים, במגבלות שכלנו האנושי, להעפיל לפחות חלק מהדרך אל השמים, אך מטרתה של העפלה זו היא השיבה ארצה, מתוך ידיעה שזה המקום שאלוהים רצה שנהיה בו, וזה המקום שהוא הותיר לנו בו מלאכה לעשותה. יש ביהדות גם תעלומות, אך תכליתה המרכזית אינה נעלמה כלל. תכלית זו היא שהאדם יכבד את צלם אלוהים המתגלם באנשים זולתו, וכך תשרה בעולם שכינת האל.

נאה דרש הרמב"ם וגם נאה קיים. הוא העריך אמנם, יותר מרובנו, את ההתבודדות ואת החשיבה, וכתב על כך ברהיטות. רק כשהנפש נחלצת מדאגות העולם ומטרדותיו, הוא אומר, היא יכולה להגביה עוף ולהתאחד עם חוכמתו של יוצר הכול. ובכל זאת, הרמב"ם שימש שנים רבות רופא (הוא היה רופאו של הסולטאן בקהיר וניהל מרפאה גדולה בעירו פוסטאט) ומנהיג קהילתי שיהודים וגויים כאחד שיחרו לעצתו. כמנהיגה הידוע של יהדות מצרים הוא ענה לשאלות שנשלחו אליו מקהילות יהודיות ברחבי העולם. כשהמלומד איש פרובאנס שמואל אבן־תיבון פנה לרמב"ם וביקש לבוא אליו לביקור ולהיוועץ בו בתרגום 'מורה נבוכים' מערבית לעברית, כתב לו הרמב"ם בתשובה מכתב שתיאר שבוע טיפוסי בחייו, שבו הוא מתקשה למצוא זמן לחטוף ארוחה, קל וחומר לדון ברזיה של תורת התרגום. זו הצצה מרגשת לחייו של ההוגה הגדול, שהקדיש את מיטב זמנו לריפוי חולים, להדרכת בני קהילתו וללימוד ותפילה בצוותא, כשצורכי הגוף שלהם מעסיקים אותו לא פחות מצורכי הנפש.

תלמידו של רבי חיים מבריסק (1853-1918), בכיר חכמי הישיבות בשלהי המאה הי"ט, ביקש מרבו פעם להגדיר מהי תעודתו של רב. תשובתו הייתה: "לתבוע עלבונם של גלמודים ועוזבים, להגן על כבוד עניים ולהציל עשוק מיד עושקו".² אף שהרב מבריסק היה נתון בחובות דרך קבע, הוא חילק לעניים את רוב משכורתו. כלילות החורף נהג להותיר את חנות העצים שלו לא נעולה, כדי שעניי העיר יוכלו לקחת את עצי ההסקה הדרושים להם בלי לחוות את הבושה שבבקשת צדקה. כשפרנסי העיר התלוננו שנגרמים כך הפסדים

לסוחרים, השיב להם שהוא חוסך להם הוצאות רפואיות, שכן אם יפסיק ממנהגו יהיה עליו לשבת בקור והוא יחלה בדלקת ריאות: אי אפשר לו, אמר, להבעיר את האח בביתו כשהוא יודע שבבתים אחרים העניים רועדים מקור.

היהדות היא דת מורכבת ומעורנת, אך מעולם היא לא איבדה את המגע עם צווי המוסר הבסיסיים. באנו לכאן כדי לשנות משהו, כדי לתקן בקצב שלנו את העולם השבור ולעשות את הנדרש כדי להפוך את העולם למשכן של צדק ורחמים, למקום שבו הגלמודים אינם לכדם, העניים אינם נזנחים לנפשם ושוועת העשוקים נשמעת. "צורכי גופו של הזולת הם אחריותי הרוחנית שלי", לימד אחד מחכמי הקבלה. עקרונותיה של האמונה נשגבים, אך המשימות שהיא מטילה עלינו מצויות מרחק הושטת יד. יותר משאנו מכירים את האל בשכלנו, אנו מכירים אותו במעשינו: כשאנו מנסים ללכת בדרכיו. הבחירה שבפנינו אינה בין "אמונה" ל"מעשים", שכן מעשינו הם המבטאים את אמונתנו והיוצקים אותה כממשות אל חייהם של אחרים ואל העולם כולו.

האתיקה היהודית היא תופעה מרנינה: זו אתיקה המחוברת לקרקע. אם מישוהו שרוי במחסור – תנו לו. אם מישוהו בודד – הזמינו אותו לביתכם. אם מי ממכריכם איבד בן משפחה קרוב – בקרו אצלו והציעו לו תנחומים. אם נודע לכם שמישהו איבד את עבודתו, עשו כל שביכולתכם כדי למצוא לו עבודה אחרת. חכמים קראו לזה "ללכת בדרכי ה'", ואף הרחיקו לכת באומרים כי "גדולה הכנסת אורחים מהקבלת פני שכניה"³ (תלמוד בבלי, שבת קכז, ע"א). זוהי הדת במיטב האנושיות שבה.

כזו היא גם עמדתה של היהדות, שהחיים המוסריים הם צורה של חגיגה. עשיית הטוב אינה כואבת. אין היא עניין של חובה קודרת ומצפון מייסר. המילה המקראית 'שמחה' מתורגמת בדרך כלל לאנגלית כ-joy, אך זהו תרגום חלקי בלבד. שמחה היא, למען האמת, האושר שאנו חולקים עם אחרים, וליתר דיוק האושר שאנו יוצרים כשאנו חולקים עם אחרים. היהדות היא אחת ההצהרות החשובות ביותר בדבר כבודו של היחיד ואחריותו, אך היא גם דת קהילתית מאוד. יש

פרק א – האתיקה של האחריות

בה הרבה יותר מאותו חיפוש של הנשמה הבודדה אחר אלוהים, אותו חיפוש שפלוטינוס כינה "ברירתו של היחיד אל היחיד". היא קוראת לנו לחלוק את מה שיש לנו עם זולתנו. היא מאמינה ברכוש פרטי, אך רואה בו פיקדון שניתן בידינו בתנאי שנשתמש בחלק ממנו כדי לעזור לאחרים. אין מדובר בהקרבה עצמית. האמירה הנפוצה ביותר ששמעתי מפי אנשים המקדישים מזמנם לעזרה לזולת, היא שהם מקבלים יותר משהם נותנים. הם אינם רוצים שיודו להם; הם רוצים להודות. כשהם מרוממים את זולתם, הם מגלים שהם עצמם התעלו.

האתיקה של האחריות היא התשובה הטובה ביותר שאני מכיר לשאלת המשמעות והמשמעותיות של החיים. בראשית דרכי כרב ראיתי בעריכת לוויית את הקשה בתפקידי. הייתי חדש במשרה ובקהילה, ולעתים כמעט לא הכרתי את הנפטר בעוד כל יתר הנוכחים היו בני משפחתו או חבריו הוותיקים והקרובים. כדי להספידו לא יכולתי אלא להיעזר באחרים. נהגתי לשאול אותם מה היה המנוח בשבילם. לא עבר זמן רב עד שזיהיתי תבנית קבועה בתשובות.

בדרך כלל אמרו האנשים שהמנוח היה בעל תומך (או אישה תומכת), הורה אוהב, חבר נאמן. הם דיברו על הטוב שהנפטר עשה לאחרים, בדרך כלל בשקט, בדיסקרטיות, בלי להתרברב בכך. כשנזקקו לו הוא היה במקום הנכון. הוא נטל על עצמו משימות בחיי הקהילה. הוא תרם למען מטרות חשובות, ואם לא היה יכול לתת מכספו נתן מזמנו. האנשים שהגעגוע אליהם היה הגדול ביותר לא היו דווקא המצליחים, העשירים או המפורסמים, אלא אלה שרוממו את חייהם של אחרים. אלה היו הנאהבים שבאנשים.

הדבר חזק אצלי את האבחנה המכרעת בין הדחוף לחשוב. כשדובר בשבחי נפטר, מעולם לא הוזכרו המכונית שנהג בה, הבית שגר בו, הבגדים שלבש או החופשות האקזוטיות שהרשה לעצמו לצאת אליהן. מחשבתו האחרונה של אדם לפני מותו לא הייתה מעולם "הלוואי שהייתי מבלה זמן רב יותר במשרד". הדברים שאנו מבלים את רוב ימינו במרדף אחריהם נראים זניחים עד להתמיה כשאנו בוחנים את ערכם של חיינו כשלם. הדברים הללו דחופים, אך אינם

חשובים – ובמירוץ הרוחק של חיי היומיום, הדחוף נוטה לגבור על החשוב.

אושר, להבדיל מעונג, כרוך בחיים הנחיים פראוי. חיים המכבדים את החשוב, ולא רק את הדחוף. באבחנה זו תומכים מחקרים מדעיים רבים מן העת האחרונה. אחד מהם הראה שבקרב אנשים המרבים בפעילות אלטרואיסטית, שביעות הרצון מהחיים גבוהה כ-24 אחוזים בממוצע מזו שבקרב אלה הממעטים בפעילות כזו.⁴ מחקר אחר גילה שאנשים שהיו להם הזדמנויות רבות יותר לעזור לזולת נהנו מתחושה טובה יותר כלפי עצמם מזו שחשו אחרים, בשיעור של 11 אחוזים.⁵ מחקרים אחרים הראו שהמנבא הטוב ביותר לאושר הוא תחושתו של אדם שיש מטרה לחייו.⁶ נמצא גם שבעלי אמונות רוחניות חזקות מרוצים בדרך כלל מחייהם, בעוד חסרי אמונות כאלו בדרך כלל אינם מרוצים.⁷ אנשים שחשים אחראים לחייהם שלהם הביעו שביעות רצון בשיעור גבוה בשליש מאלה שחשו חוסר שליטה.⁸ כשנבדקים נתבקשו לבחור בין עשרים גורמים אפשריים התורמים לאושר, היה גורם אחד שאיש לא בחר בו: מעמד כלכלי.⁹ אושרם הממוצע של בעלי הרכוש הרב ביותר שווה לזה של בעלי הרכוש המעט ביותר, וקטן כדי מחצית מאושרם של אנשים שחשו מרוצים ממעשיהם.¹⁰ תשוקת הנתינה חזקה מתשוקת הבעלות. די בידיעה זו לבדה כדי למגר את היחס הציני והפטליסטי למצב האנושי.

האושר הוא היכולת לומר: חייתי למען ערכים מסוימים ופעלתי לפיהם. הייתי חלק ממשפחה שבה חיבתתי וחובקתי. הייתי חלק מקהילה, כיבדתי את מסורותיה, השתתפתי בצערה ובשמחתה, הייתי נכון לעזור לבניה וידעתי שהם נכונים להושיט לי את ידם. לא שאלתי רק מה אני יכול לקחת, אלא גם מה אני יכול לתרום. לדעת ששינית משהו, שבשנותיך המעטות-מדי על פני הארמה עודדת את רוחו של מישהו, הקלת במקצת מעל כתפיו של מישהו את עול הבדידות או העוני, או הענקת רגע של חסד או של צדק לעולם, רגע שלא היה מתקיים בלעדיך – אלה הם הדברים המקרבים אותנו ביותר אל המשמעותיות של חיים, והם דברים של יומיום יותר משהם גילויים

פרק א – האתיקה של האחריות

של מעלות גיבורים. מקיאולי אמר, כידוע, שמוטב שיפחדו ממך משיאהבו אותך. הוא טעה.

* * *

האחריות החברתית זקוקה לאישור מחודש, מפני שבזמננו היא נהייתה בעייתית. מה קושר אותי לילדים רעבים באפריקה, או לקורבנות רעידת אדמה בהודו? יותר מכך: מה מחבר אותי לגורלם של המובטלים, דרי הרחוב והעניים בחברה שלי, בשכונה שלי? הבעיות עצומות מכדי שמעשה שלי יחולל תמורה. את האחריות על כגון אלה התרגלנו זה כבר להשליך על הממשלה, ובתמורה להם לשלם מיסים. וכך את המוסר המרנו בפוליטיקה, את המחויבות המוסרית החלפנו בחוק, ואת המעורבות האישית – בסוכנויות שאינן אישיות. כתוצאה מכך, האתיקה הופנתה פנימה, ומתחום האחריות הקולקטיבית עברה לתחום הבחירה האישית. אז חיו בני האדם במגע קרוב ומתמשך עם שכניהם, ויצרו רשתות של משמעות משותפת ושל מחויבות הדדית. כיום אנו חיים כאלמונים בין זרים שהקודים הדתיים, התרבותיים והמוסריים שלהם שונים מאלה שלנו. מכותה של איזו חובה או זכות עלינו להיות שותפים באחריות לגורלם?

על כמה מהמורכבויות של האתיקה בת זמננו עמד לראשונה הַנְס יוֹנְס בספרו 'צו האחריות'.¹¹ בדורות הקודמים, טען, הייתה לבני האדם תחושה ברורה למדי של קשר בין מעשה לתוצאה, בין מה שהם עשו למה שקרה. אך אתגרי ההווה אינם כאלה. התחממות כדור הארץ אינה תוצאת מעשהו של אדם אחד שהשתמש בדלק המכיל עופרת או בתרסיס, אלא תוצאת מיליארדי פעולות שנעשו בכל רחבי תבל. ייתכן שרק בדורות הבאים יורגשו השפעות הנזק הסביבתי שנגרם מהרס יערות הגשם או מניצול יתר של מקורות אנרגיה בלתי מתחדשים. היכן, אם כן, נמצאת האחריות שלי? מעשי שלי הם פחות מטיפה באוקיינוס של האנושות כולה. מה שאני עושה, או נמנע מלעשות, השפעתו על שאר העולם שואפת לאפס. אלו חובות יכולים להיות לי כלפי הישות האמורפית של האנושות בכללותה, היישות נטולת

החיים של הטבע, או היישות הבלתי־מוחשית של הדורות שטרם נולדו? שום מושג פשוט של אחריות אינו הולם בעיות כגון אלו, וזו הסיבה שאחריות דתית – אחריות כלפי המוחלט, במונחים של מרחב, וכלפי הנצחי, במונחים של זמן – עשויה לעתים להלוּם אותן יותר מחלופותיה החילונית (וכאן אזדרז להוסיף: אין פירוש הדבר שאנשים דתיים פעילים למען הסביבה יותר מעמיתיהם החילונים. כולנו מודעים לבעיה, וכולנו מנסים לעזור). ג'יימס לאבלוק נאלץ לשוב אל אלת־האדמה הפגאנית גאיה כדי ליצור אתיקה סביבתית משכנעת.¹² אינני חושב שאנו מוכרחים ללכת רחוק כל כך.

מפנה נוסף, אירוני מאוד, כרוך בהשפעתם של כמה ממדעי החברה והטבע על תחושת החופש שלנו כבני אדם. כל תכליתה של המחשבה המודרנית, ממרקס ועד פרויד, מחקר המוח עד לפסיכולוגיה האבולוציונית, הייתה לקעקע את הרעיון שאנו פועלים מפני שאנו בוחרים, שאנו בוחרים מפני שאנו מתכוונים, שאנו מתכוונים מפני שאנו חופשיים, ושקִיּוֹת שאנו חופשיים, יש לנו אחריות. התוצאה פרודוקסלית. מצד אחד, תקופתנו מזמנת לבני האדם טווח אפשרויות חסר תקדים בגודלו. המודרנה, בעיני הסוציולוגים, פירושה המעבר ממעמד מוכתב מראש לאמנה חברתית, ומגורל לבחירה. אולם בה בעת, עצם מושג הבחירה התערפל. אנחנו מה שאנחנו לא מתוך בחירה, ולא בהכרח בידיעה או בהסכמה, אלא מתוך פעולתם של כוחות כלכליים, דחפים אי־רציונליים, דטרמיניזם גנטי, או מאבק עיוור שהגנים שלנו מנהלים כדי לשכפל את עצמם ולהתקיים בדור הבא. כששתי המגמות האלה מתחברות זו עם זו, התוצאה היא שילוב של דטרמיניזם, ציניות וסטואיות – הלכי רוח אשר, כפי ששמותיהם מלמדים, שררו גם ביוון העתיקה זמן לא רב לפני שקיעתה ונפילתה. הרעיון של חיים אנושיים נטולי אחריות אינו עושה צדק עם כבוד האדם, ואינו הדרך הנכונה להבטיח את המשך קיומה של האנושות.

תהליך נוסף, מזיק אף יותר מאלה, הוא השתלטותה של תרבות הצרכנות: תרבות של צרכים הנוצרים באופן מלאכותי, נענים באמצעות ייצור־יתר של מוצרים הזוכים לפרסום־יתר (מוצרי ה"חובה בכל

פרק א – האתיקה של האחריות

בית"), ונוצרים שנית עקב תסכולים שהם מלאכותיים לא פחות. אלוהי הצרכנות הוא אל פתייני להפליא. אין עוד אל מלטף ומחמיא כמוהו ("מגיע לך יותר"), או תובעני פחות ממנו (בניסוחו של אלן בלום, כפרפרזה על הדיבר הראשון: "אנוכי ה' אלוהיך אשר הוצאתיך מארץ מצרים – הירגע"). ובכל זאת, אם יש דבר אחד שלמדתי מהאנשים שפגשתי בימי חיי, עשירים ועניים, חזקים ונטולי השפעה, זוהי הידיעה שמשמעות החיים טמונה לא במה שאדם לוקח, אלא במה שאדם נותן. כלשונו של המשורר האנגלי ויליאם וורדסוורת':

העולם מְדִי נוגע בנו; מוקדם ומאוחר,
בלהשיג ולבזבז פְּלִים כוחותינו.¹³

באותה רוח התבטא גם המשורר האנגלי פיליפ לרקין בכותבו על בית תפילה:

אף פעם לא יהיה הוא מיושן,
כי מישוהו תמיד יופתע לחוש
רֶעֶב להיות איש רציני יותר.¹⁴

כמדומני רובנו חשים, מפעם לפעם, רעב להיות רציניים יותר. לכן כתבתי את הספר הזה.

מדוע עכשיו? אחת הסיבות היא שאני מוטרד מהפנים שהדת מראה לעיני העולם הפוסט-מודרני. לעתים קרובות מדי הם מופיעים בחדשות – ומתמקמים בתודעה – כפנים של קיצוניות, אלימות ותוקפנות. אין לטעות: הדת אינה הגורם לסכסוך בבלקן, במזרח התיכון או בכל מקום אחר; היא רק ניצבת כקו פרשת המים בין צדדים הנצים מסיבות אחרות. אולם עובדה זו חמורה בפני עצמה. כאשר סכסוך פוליטי נעשה דתי, הוא נעשה מוחלט. הנכונות להקשבה ליריב, להתפשרות עמו ולויתור על הצדק המוחלט, שנחשבת בעולם הפוליטי למידה טובה – בעולם הדתי היא מידה רעה. הדת עשויה

אפוא לתפקד לא כמיישבת סכסוכים אלא כמעצימת סכסוכים. ספרי זה הוא מחאתי האישית נגד מחבלים מתאבדים, טרוריסטים בעלי מניע דתי, ומטיפי שנאה מכל דת שהיא. הצו הדתי שאני מבקש לרובב בעמודים אלה הוא זה האומר: צור, אל תהרוס, כי עולם זה שאתה הורס הוא עולמי, ובריות אלו שאתה הורג הן בריותיי. הכוח היחיד השווה בעוצמתו לפונדמנטליזם של השנאה הוא פונדמנטליזם נגדי של אהבה.

דאגה נוספת שלי נוגעת לדת באופן כללי. הנביאים הזהירו מפני היווצרותו של שסע בין הקדוש ובין הטוב; בין חובותינו לאלוהים ובין חובותינו לבני אדם כמונו. השסע הזה עדיין קיים. יש אנשים שבשבילם עבודת אלוהים פירושה פנייה פנימה – אל הנפש, אל בית היראה ואל חיים של פולחן ותפילה, ויש אנשים שצדק חברתי הוא בשבילם תחליף לחיים דתיים מעשיים או לאלוהים. התוצאה, כפי שאסביר בהמשך הספר, דומה לנתק עצבי בין שני חצאיו של המוח. המסר של התנ"ך הוא שעבודת אלוהים ועזרה לבני אדם קשורות זו בזו לכלי הפרד ומעשירות זו את זו. אם הקדוש אינו מוליך אותנו החוצה, אל עבר הטוב, והטוב אינו שולח אותנו בתורו בחזרה אל הקדוש, לשם התחדשות, מעיינות הכוח היוצר של האמונה מתייבשים. שכן שישה ימים, מספרת לנו פתיחתו של ספר בראשית, ברא אלוהים את היקום ואמר כי טוב – וביום השביעי שבת מכל מלאכתו וקידש אותו. רק אם נחבר שוב בין הקדוש ובין הטוב נעשה צדק עם האחדות, אבן היסוד של המחשבה המונותאיסטית.

לשמחתנו אין אנו חסרים דוגמאות חיות לחיבור בין הקדוש ובין הטוב. אני כותב עמודים אלה כהצדעה לאנשים שפגשתי בקהילות יהודיות ברחבי בריטניה וארצות הקהילייה הבריטית, המקדישים את מרב זמנם למען זולתם. הם הגיבורים שלי. לא תשמעו עליהם בחדשות. עבודתם אינה זוכה לרוב להכרה, אבל היא זו שעושה את כל ההבדל; היא זו שמעניקה צלם אנוש לעולמנו, העולם שלעתים קרובות מדי אנושיותו מחוללת. על פי המסורת היהודית, כשבני ישראל כילו לבנות את המשכן במדבר סיני, משה בירך אותם במילים אלו: "יהי

רצון שתשרה שכינה במעשה ידיכם”¹⁵ זו מנחת התודה שלי לאותם רבים שבמעשה ידיהם, כך חשתי, שורה השכינה.

מהם למדתי שלחיות פירושו לתת. הם נושאים בעול האחריות לחברה בלי לחשוב שהדבר ראוי לציון, ודווקא משום כך הם מספקים עדות רהוטה למה שמסורת דתית במיטבה יכולה לעשות: לגרום לאנשים רגילים, באמצעות דרישות בלתי רגילות, לחיות חיים בלתי רגילים. יש אנשים, כתב שייקספיר, שנולדו גדולים; יש המגיעים לגדלות; ויש גם כאלה שהגדלות כופה את עצמה עליהם. לסוג האחרון, דומני, שייך סיפורו של העם היהודי: עם רגיל, עיקש לעתים, מרדן, עצבני, גחמני, עם שאיש לא היה מכנה בטעות קהילת קדושים, ושלמרות כל זאת נהיה גדול, משום שהוא נדרש לעשות דברים גדולים. אולם אין זה סיפורו של היהדות לבדה. ספרי זה עוסק בדת שאני אוהב ובעם שאני מכיר, אך אני יודע היטב שטוב הלב והמידות הטובות נפוצים על פני האנושות כולה. פעמים רבות השתאיתי נוכח מעשיהם בוני־הקהילות, משנ־החיים ויוצרי־התקווה של נוצרים, מוסלמים, הינדים, סיקים, בודהיסטים, יֵינים, זורואסטרים, בהאים – בעצם של מאמיני כל הדתות שהייתה לי הזכות לכּוּא עמָן במגע אישי. באותה מידה אני מעריך גם את עוצמתן המוסרית של צורות רבות של ההומניזם החילוני, מג’ון סטיוארט מיל ועד ברטרנד ראסל ואחריו. מניסיוני למדתי מה רבה האמת בדבריו החכמים של הרב אברהם יצחק הכהן קוק (1865–1935):

צרות העין הגורמת לראות בכל מה שחוץ לגבול האומה המיוחדת [...] רק כיעור וטומאה, היא מהמחשכים הנוראים שגורמים הריסה כללית לכל בניין הטוב הרוחני, שכל נפש עדינה מצפה לאורו.¹⁶

אין זו עמדה רלטיביסטית, אלא עמדה המציגה אבחנה מהותית בין הקדוש ובין הטוב. החוויות הדתיות של האנושות (כלומר, הקדוש) אינן ניתנות למדידה ולהשוואה, ואילו הטוב – הבאת ברכה לחייהם של אנשים אחרים – הוא שפה אוניברסלית, ככל שאנו יכולים להתקרב

לשפה כזו. עוני, רעב וחולי רעים בעיניה של כל תרבות, ואלה המרפאים אותם הם ענקי הרוח. אם תבלו את כל זמנכם בחיפוש הוכחה לזכריו של קאנט כי "מבול העץ המעוקם הקרוי אנושות לא נעשה עוד מעולם דבר ישר", בוודאי תמצאו אותה. אולם אם תקדישו את זמנכם לחיפוש ניצוצות האור אשר, כפי שמתארת זאת חוכמת הקבלה, פזורים בכל רחבי היקום, לבטח תמצאו גם אותם, שכן השקפה זו על המצב האנושי מוצדקת לא פחות מזו של קאנט.

מעולם לא שוכנעתי שראיית האנושות כמשקפיים שחורים מציאותית יותר מהאפשרות האחרת. נהפוך הוא: אני מאמין שכולנו נבראנו בצלם אלוהים, ושכלל תרבות יש מה לתרום למורשת האנושית. אני מאמין גם שאינך חייב להיות דתי כדי שתהיה טוב. הדבר התבטא בכירור בקרב אותם גיבורים וגיבורות שקטים שהצילו נפשות בתקופת השואה. המשותף להם, הראו מחקרים, לא היה אמונה דתית, וגם לא סוג מסוים של חינוך. רובם לא סברו שהם עושים מעשה מיוחד, אף שרבים מהם לבטח ידעו שהמעשה מסוכן ושהם עלולים לשלם עליו בחייהם. הם היו פשוט אנושיים ועשו מה שמצופה מבני אנוש לעשות. בניתוח שיוצג בעמודי ספר זה שזרתי סיפורים על אנשים שפגשתי, או ששמעתי עליהם מעדותם של אחרים. ספרים העוסקים במוסר הם לעתים קרובות מופשטים למדי, אף שסיפור סיפורים הוא אחת הדרכים הטובות ביותר להבהרת רעיונות מוסריים. הפילוסוף הישראלי אבישי מרגלית כתב על ההבדל בין פילוסופיות של 'כלומר' לפילוסופיות של 'למשל': הראשונות נשענות על חשיבה מופשטת, ואילו האחרונות נותנות דוגמאות.¹⁷ היהדות מלאה בסיפורים (מימרה יהודית אומרת ש"אלוהים ברא את האדם כי הוא אוהב סיפורים"). התנ"ך עצמו הוא אחת מדוגמאות המפתח לרעיון האמת כסיפור, המנוגד למודל המצוי יותר בחשיבה המערבית של האמת כשיטה. מה שאני אוהב בסיפורים היהודיים הוא שרובם מספרים על אנשים רגילים. אין הם דומים לסיפורים המיתולוגיים והאפיים על גיבורים גדולים מהחיים, על אלים הפועלים כבני אדם ועל בני אדם הפועלים כאלים. לעומת יוון הקדומה, שדיברה על סגולתה של הדמוקרטיה,

היהדות מדברת על הדמוקרטיה של הסגולה: על הטוב שהוא ממשי, מפני שעושים אותו אנשים כמונו.

המסורת היהודית העממית מספרת על ל"ו הצדיקים הנסותרים שישנם בכל דור ושבוכותם העולם קיים. המאפיין החשוב ביותר שלהם הוא שהם עצמם אינם יודעים שהם כאלה. בסיפורי העם, הלמ"דו"וניקים הם בדרך כלל אנשים שאף אחד אינו חושד שהם מיוחדים: חוטב העצים או העגלון של העיירה, עמי הארצות, העניים, האנשים שיושבים בירכתי בית הכנסת ואינם יודעים לקרוא בסידור. זו מסורת שראוי לחדש. קל לספר סיפורים על דמויות שצדיקותן על-אנושית, אך מהותה של האנושיות שלנו היא שאנו רק בני אדם – טועים לעתים, שבריריים, נתונים לספקות, נוחים להתיימש, ממש כמו הגיבורים והגיבורות הגדולים של התנ"ך. בשנות עבודתי כרב נתקלתי בהרבה למ"דו"וניקים, והפגישות עמם לימדו אותי יותר מכל ספר מוסר. לא רק ספרי לימוד אנו צריכים, אלא גם אנשי לימוד. זו הסיבה לריבוי הסיפורים בספרי זה.

אולם זהו גם ספר על רעיונות. אודה: הדרמה של הרעיונות האובה עליי. רעיונות הם מה שמשנה אנשים, לטוב או לרע. הם קובעים כיצד נפרש את העולם ואת מה שקורה לנו. הם מסמנים את אופקי הדמיון שלנו. לעתים הם מרוממים בני אדם לפסגות נישאות, ולעתים אחרות הם נושאים אותם לשיגיגונות או לאלימות. אנו נוטים לשכוח שמה שאנו מכנים "היגיון פשוט" אינו עניין של היגיון בלבד, וודאי שאינו פשוט. הנחות היסוד שלנו על מהותנו, על זהותנו, על מקומנו ביקום ועל המשמעות או חוסר המשמעות של החיים – כולן תוצרים של מחשבה רבה שהשקיעו אלה שחיו לפנינו. החיים המוסריים דומים לאותו אדון בורגני במחזהו של מולייר, שגילה שכל חייו דיבר פרוזה בלי להבחין בכך. אנו סופגים רעיונות מוסריים בדרך שבה אנו לומדים שפה: בלי להיות מודעים לכך. אולם יש עניין רב לצעוד מדי פעם צעד אחד לאחור ולשאול את עצמנו מה גרם לנו לראות את העולם כפי שאנו רואים אותו.

רעיון האתיקה של האחריות לא היה טבעי כלל, ובשום אופן

איננו יכולים לראותו כמובן מאליו. הוא התגבש בעקבות תגליות אינטלקטואליות שהיו מהפכניות בזמנן, ועודן מאתגרות בזמננו. ליהדות יש השקפה ייחודית בדבר הדרך שבה אלוהים מעודד אותנו, באמצעות החופש שהוא מעניק לנו, ליצור סדר חברתי המטפח את כבוד האדם – סדר חברתי שהאל עצמו משרה בו את שכינתו. התנ"ך מספר לנו על כך סיפור שכדאי לספרו שוב.

היהדות אינה דת של ציות טהור, של כניעה לרצון שמימי. בסיפור נוח והמבול התנ"ך מעניק לנו, בגלוי ובמפתיע, את ביקורת הציות הטהור. נוח עושה כל מה שאלוהים מצווה עליו, אבל בינתיים העולם נהרס. מאברהם אלוהים כבר דורש דרישה מאתגרת יותר: "התהלך לפני ה' והיה תמים" (בראשית יז, א), ובמילים אחרות: אל תחכה שאצווה עליך. לפעמים אתה הוא שצריך ליזום, ללכת לפניי. התנ"ך הוא, בין השאר, סיפור של עידוד היוזמה האנושית. חשוב לספר את הסיפור הזה, כי רק מעטים מבחינים בו.

בלב הסיפור שאני מספר עומד רעיון שהוא אמנם קשה, אך הוא עונה להפליא לאתגרי זמננו. אלוהים בוטח בנו ונותן לנו כוח. פירוש הדבר, בהכרח, שהוא נותן לנו גם את הכוח לטעות, את הכוח להבין שלא כראוי. זו דרכה של אנושיות, ואלוהים אינו מבקש מאיתנו להיות על-אנושיים. "כי אדם אין צדיק בארץ אשר יעשה טוב ולא יחטא", אומר קהלת (ז, כ). אנו חוטאים, אך אלוהים סולח. אנו שוגים, אך משגיאותינו אנו לומדים. אנו נופלים, אך אלוהים מרים אותנו. אנו נכשלים, אבל כדברי רבי טרפון, "לא עליך המלאכה לגמור, ולא אתה בן חורין להיבטל ממנה"¹⁸. אנו עושים את הטוב שביכולתנו; זה כל מה שאלוהים מבקש. האתיקה של היהדות היא תובענית, אך גם סלחנית בעומק מהותה. סופר מזהיר אחד, יהודי חילוני, אמר לי פעם: "היהדות מלאה באשמה, האין זאת?" "כן", עניתי, "אבל היא מלאה גם בסליחה". היהדות אינה רומזת שאנו חלשים ולפיכך נועדים לחיי אשמה. אפילו הפסימי שבנביאים, ירמיה, הוא דמות של תקווה. הייאוש אינו רגש יהודי.

מאחורי האתיקה של האחריות עומד הרעיון הנועז שיותר משאנו

מאמינים באלוהים, אלוהים מאמין בנו. למרות אכזבותיו התכופות מאיתנו, לעולם אין הוא מוותר עלינו, ולעולם לא יעשה זאת. בסיפור המבול אנו קוראים כמה התאבל אלוהים על הרעה שעשו בני האדם זה לזה, וכיצד קרע את דפי התסריט שכתב לתולדות האנושות כדי להתחילו מחדש עם איש צדיק ושמו נוח. ההתרה המפתיעה של עלילת הסיפור מתרחשת כשאלוהים עצמו מתחרט על מה שעשה, על המבול, ונשבע שלא לדרוש עוד מהאדם יותר ממה שטבעו מאפשר לו לקיים. אלוהים אינו משמיד את העולם, ואינו נסוג מהתקוות שתלה במין האנושי, אולם עתה הוא יודע שיעבור זמן רב עד שאלו תתגשמה. כזה הוא רעיון התקווה, כפי שמעצבת אותו היהדות: סירוב לוותר על האידאלים הנעלים, אבל גם סירוב לומר, בעולם שהרוע עדיין מעוות אותו, שהמשיח כבר בא ושהעולם ניצל. נותרה עוד עבודה רבה לעשות, המסע עוד לא נשלם, והדבר תלוי בנו אנו, שפסיעתנו על במת הזמן קצרה כל כך.

* * *

השתדלתי ככל יכולתי שספר זה יהיה פשוט וקריא. עם זאת, על הקורא לדעת שיידונו בו נושאים סבוכים למדי. כדי לבנות תיאור הולם של האתיקה החברתית היהודית, היה עליי לחבר בו יחדיו משפט ותאולוגיה, פרשנות מקראית והגות פילוסופית, עקרונות כלליים ודוגמאות פרטניות, סיפור וניתוח. בפרשנות שאציע פה, רעיונות מובנים מאליהם יהיו נדירים. כמעט כל נקודה בה חשופה לוויכוח אפשרי. זוהי טבעה של מסורת חיה כה מורכבת וכה רבת־פנים כמו היהדות. היהדות היא, במידה בלתי מצויה, שיחה של קולות רבים. כתביה הבסיסיים הם אנתולוגיות של ויכוחים. "אלו ואלו", אומרים חז"ל, "דברי אלוהים חיים"¹⁹. בחשבון אחרון "אין לדיין אלא מה שעניו ראות"²⁰. על כל אחד להיטיב ככל יכולתו לספר את הסיפור, אך לזכור שיש דרכים נוספות לספר אותו; דרכים שהן שונות מצד הסגנון, ואף מצד המשמעות.

דרכים שונות הן, למשל, דרכיהן של האתיקה היהודית וההלכה

היהודית, אף שהן כרוכות זו בזו. הרמב"ן, פרשן המקרא בן המאה השלוש עשרה, הבהיר זאת הבהר היטב בפירושו לציטוט לעשות את "הישר והטוב בעיני ה'" (דברים ו, יח). אי־אפשר, הוא מסביר, למנות מראש את כל האתגרים שהחיים המוסריים מציבים, שכן הם תלויי הקשר ומצב. לכן עושה התורה שני דברים: היא נותנת דוגמאות קונקרטיות ("לא תלך רכיל בעמִיך", "לא תקם ולא תטר", "לא תעמד על דם רעך") ועקרונות כלליים כגון "ואהבת לרעך כמוך" ו"ועשית הישר והטוב". ניסוחה של אתיקה יהודית ישלב תמיד סינתזה עם אנליזה, יקבץ יחדיו מקורות מסוגים שונים, יסרטט את הקשת הרחבה של ההגות המקראית והבתר־מקראית, וינסה להתאים את החלקים אל השלם ואת השלם אל החלקים.

בתארי את האתיקה היהודית הבלטתי את היסוד הפעיל על פני היסוד הסביל: את מה שאנו עושים, ולא את תגובתנו למה שאחרים עושים לנו. נכון שיש ביהדות גם מן הפסיביות; יש בה הוריה לאלוהים על החיים שנתן לנו, ביטחון בו בעת צרה, ונכונות להמתין בסבלנות לישועתו. ובכל זאת בחרתי כפי שבחרתי, וההסבר הטוב ביותר שאני יכול לתת לכך הוא שכאשר ניסיתי להיות קשוב ככל האפשר לאותו "קול דממה דקה" שבו המוחלט והנצחי מדבר אליי כאן ועכשיו, זה מה ששמעתי. האתגר האמיתי כיום, ליהודים בפרט ולאנושות בכלל, הוא ההתמודדות עם השלכותיהם הגדלות והולכות של מעשי בני האדם. האמונה שאין אנו חייבים דין וחשבון לאיש, או שאלוהים יתערב איכשהו ויציל אותנו מידי עצמנו, היא אולי עקיבה אך בכל מקרה חסרת אחריות. לא כך אני מבין את האמונה שלי, ולא כך אני קורא את תמונת המצב האנושי.

כמה מילים על מבנה הספר. אני פותח בעימות עם הטענה החזקה ביותר נגד הדת ככוח המרומם את המצב האנושי, הלוא היא טענתו של קרל מרקס. היהדות, אני טוען, היא ההפך הגמור מ"אופיום להמונים": היא דת של מחאה, "אי־נחת מקודשת" כלשונו של הרברט שְׁנִידאו.²¹ בפרקים 3-9 אני מציג את מושגי המפתח של האתיקה החברתית של היהדות: הצדקה כצדק, האהבה כפעולה, קידוש השם, דרכי שלום

פרק א – האתיקה של האחריות

ותיקון עולם. עוד שניים מפרקים אלה מוקדשים לרעיון האחריות הקולקטיבית – בתוך ברית המאמינים ובאנושות כולה כשלם. פרקים 14-10 עוסקים בתאולוגיה המצמיחה מושגים אלה, ופרקים 15-20 מסבירים כיצד נראים חיים שהם מיושמים בהם.

“גנותו של איש אחריו רואה חיים. זכותו – לָרוֹב עם עצמותיו נטמנת”, אומר מרקוס אנטוניוס ב'וליוס קיסר' של שייקספיר.²² הוא ידע, כמובן, שאין זה כך; זהו העוקץ האירוני בנאום. לפני שנים אחדות, לאחר שאבי נפטר, למדתי לראשונה מה שידוע כל מי שישב שבעה. אנשים שהכירו את אבי – רבים מהם הכירוהו עוד לפני שנולדנו אחיי ואני – סיפרו לנו על הטובות שעשה עמם ועל תכונותיו שהעריצו: יושרה, להט מוסרי וגאווה יהודית. חוותי אז על בשרי מה שלמדתי בכל הלוויות שניהלתי קודם לכן: שהטוב שאנו עושים חי אחרינו, הרבה יותר מכל דבר אחר.

אודה ולא אבוש: בימי השבעה בכיתי כמה פעמים, לא רק מפני שאבי הלך מאיתנו, אלא גם משום שהוא לא היה יכול לשמוע מה עמוק החותם שהותיר על אנשים אחרים. חייו לא היו קלים, ומאחורי חיובו הקורן תדיר חשתי שיש מאגרים אדירים של כאב. “מדוע לא אמרתם לו זאת אף פעם בימי חייו?” מצאתי עצמי חושב פעם אחר פעם. אבל כזה הוא המצב האנושי, וכולנו יודעים זאת. רק לעתים נדירות אנו מבחינים להרף עין במה ששינינו בחייו של הזולת. לעולם לא נקרא את ההספדים עלינו, אלא אם אנו מרק טוויין. ובכל זאת, באותם ימי שבעה ידעתי מעל לכל ספק או ספקנות שהמתנה הגדולה ביותר היא היכולת לתת, ושהחיים שאנו מנהלים נמדדים על פי הטוב שאנו עושים.

כתבתי ספר זה לא רק לקוראים יהודים, אלא גם כקול יהודי בשיחתה של האנושות, שהרי כולנו מתמודדים עם שאלות על משמעות חייו ועל אופיו של העולם שנותיר לבאים אחרינו. בזמנים כאלה אנו זקוקים לא רק לתשוקות ההווה אלא גם לחוכמתן של מסורותינו המגוונות, שנמסרו באהבה מדור לדור: מתנתו של העבר לעתיד, ומנחתה של כל מורשת להעשרת הדמיון המוסרי של האנושות.